

विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता जोपासण्यात शिक्षकाची भूमिका

- श्री. नागापुरे शिवलिंग उमाकांत

जि. प. कन्या प्रशाला, भादा

ता.औसा जि.लातूर

सारांश

सर्जनशीलता ही एक अशी प्रक्रिया आहे की जीचे रुपांतर हे नवनिर्मितीत होते म्हणजे नवनिर्मितीला जन्म देणारी एक क्षमता म्हणजे सर्जनशीलता होय. प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगी सर्जनशीलता असतेच मात्र तिचे प्रमाण हे कमी-अधिक असते. सर्जनशीलतेचा विकास हा सरावाने होतो म्हणून शिक्षकांनी ही बाब लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीकोनातून सर्जनशीलतेचा विचार केला पाहिजे. ज्या विद्यार्थ्यांच्या अंगी सर्जनशीलता आहे ती त्यासाठी कशी उपयुक्त होईल यासाठीचे शिक्षण व मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे. अन्यथा विद्यार्थ्यांची सर्जनशील विचार प्रक्रिया दडपून टाकली तर जीवनात त्या विद्यार्थ्यांला समाधान मिळणार नाही. शिक्षकांची भूमिका ही विद्यार्थ्यांच्या कल्पनांची भरारी समजून घेणारी असावी तरच प्रचलित शिक्षण पद्धतीत सर्जनशील विद्यार्थ्यांचा कोडमारा होणार नाही. शिक्षकांची भूमिका ही ताठर, जुन्या परंपरेतील आणि सत्तेचा गैरवापर करणारी नसावी म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेची मौलिकता जपली जाईल. विद्यार्थ्यांचे म्हणणे ऐकून घेऊन त्याचा आदर केला नाही तर विद्यार्थ्यांची चौकस बुद्धी नाहीशी होईल. याचा परिणाम विद्यार्थ्यांला शारीरिक व मानसिक थकवा जाणवू लागेल आणि या बाबींचा विपरित प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या भविष्यावर पडेल. म्हणून शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता जोपासून तिचा विकास करणे गरजेचे आहे.

प्रास्ताविक :-

सर्जनशीलता (Creativity) ही एक ईश्वरी आणि अनुवांशिक देणगी आहे असे काही जण मानतात. सर्जनशीलतेचा नवनिर्मितीशी अगदी जवळचा संबंध आहे असे नसून सर्जनशीलतेतूनच नवनिर्मिती उदयास येत असते. प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ गिलफर्ड यांच्या मते, 'सर्जनशीलता ही बुद्धीच्या बरेच पलीकडील आहे.' सर्जनशीलता म्हणजे बुद्धीमत्ता असेही म्हणता येईल. सर्जनशीलता ही अनेक घटकांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण संकलन असून तिचा उपयोग कूट समस्या सोडविण्यासाठी केला जातो. जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात सर्जनशीलता प्रत्ययास येत असते. सर्जनशीलतेला बुद्धीमत्तेचे स्वरूप मानले तरी सर्जनशीलता संपूर्णपणे ही बौद्धिक कसोट्यांवर पडताळून पाहता येत नाही. भिन्न विचार प्रक्रिया हा जरी सर्जनशीलतेचा महत्त्वाचा घटक असला तरी भिन्न विचार प्रक्रियेत अनेक पर्यायी उत्तर असतात परंतु अचूक उत्तराचा येथे संबंध नसल्यामुळे विचार प्रक्रियेत प्रवाहीपणा, अचूकपणा, पृथक्करण आणि संयोजन हे घटक प्रामुख्याने दिसून येतात. सर्जनशीलतेत भिन्न मार्गी विचार प्रक्रिया अधिक महत्त्वाची असते कारण एका उत्तरापेक्षा दुसरे, दुसऱ्यापेक्षा तिसरे उत्तर अधिक श्रेष्ठ असते.

सर्जनशीलतेचा अर्थ :-

१."एका बाजूला व्यक्ती आणि दुसऱ्या बाजूला त्या व्यक्तीचे जीवन (घटना, प्रसंग, परिस्थिती)या

दोहांच्या परस्पर संबंधातून उद्भवलेली कृती म्हणजे सर्जनशीलता होय."

- कार्ल रॉजर्स

२."सर्जनशीलता म्हणजे नवीनतेला जन्म देणारी एक क्षमता."

- बॅरन

३."सर्जनशीलता म्हणजे अनुभवांची जोडणी नवीन आणि भिन्न रचनेच्या नमुन्यात करणे."

- केल्विन टेलर

सर्जनशीलतेचे घटक :-

गिलफर्ड यांनी मांडलेल्या घटनात्मक रचनेत सर्जनशीलतेचे पुढील सात घटकांचा समावेश केलेला आहे.

१. संवेदनक्षमता -समस्येतील गरज, दोष शोधून काढणे.
२. प्रवाहीपणा - अनेक कल्पना निर्माण करण्याची क्षमता असणे.
३. लवचिकता - भिन्न-भिन्न कल्पना निर्माण करून त्यात बदल घडविणे.
४. मौलिकता - असामान्य तत्त्व असलेल्या कल्पनांची निर्मिती करणे.

५. पृथक्करण - विविध कल्पनांची सविस्तर मांडणी करणे.
६. संयोजन - पूर्वनियोजित कल्पनेला वेगळा आकार देणे.
७. पुनर्निरूपण - नवा मार्ग हाताळण्याची क्षमता असणे.

सर्जनशीलता सर्व शालेय विषयातून तसेच उपक्रमांतून व्यक्त होते म्हणजेच सर्वच विषयात सर्जनशीलतेला स्थान आहे. सर्जनशीलतेचे मापन करण्यासाठी विविध मानसशास्त्रज्ञांनी अनेक प्रकारच्या कसोट्या निर्माण केल्या आहेत तसेच यावर अनेक संशोधनेही झालेली आहेत. बुद्धिमत्ता हा घटक सर्जनशीलतेसाठी आवश्यक असला तरी संशोधनातून सिद्ध झाले आहे की, बुद्धांक वाढला म्हणजे सर्जनशीलता वाढते असे नाही ही बाब लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

शालेच्या वर्गातील वातावरण आणि विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता यामध्ये निकटचा परस्पर संबंध असतो. शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात जिद्दाळ्याचे संबंध असणाऱ्या आणि मुक्त, बंधरहित, चेतनादायी अशा वातावरणात विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता पूर्णरूपाने बहरते. सर्जनशीलता ही बालवयात बिजरूपात असते त्यामुळे मुलांच्या वर्तनाचे कोणते पैलू हे सर्जनशीलतेचे द्योतक आहेत याची छाननी शालेय स्तरावर करणे गरजेचे आहे. अनौपचारिक सरावाने विविध कौशल्ये विकसित करता येतात आणि औपचारिक सरावाने त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणता येते अर्थात पूर्वनियोजित प्रयत्नामुळे सर्जनशीलता विकसित होऊ शकते म्हणजेच सर्जनशीलता ही प्रशिक्षणक्षम आहे.

सर्जनशीलता आणि शिक्षक :-

व्यक्तीभेद हे अनेक कारणांनी व अनेक प्रकारचे असतात हे जाणून घेऊन शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना योग्य शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावेत. विद्यार्थ्यांना समजून घेणे हे शिक्षकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे कारण एकाच इयत्तेतील सर्व विद्यार्थी समान आहेत असा समज करून अध्यापन करणे हे चुकीचे आहे. शिक्षकांपुढील व्यक्तीभेद हे आव्हान आहे तसेच वरदानही आहे. व्यक्तीभेदातील विविधतेचा उपयोग करून अध्यापन करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक विद्यार्थी हा भिन्न-भिन्न वातावरणातून आलेला असतो त्यामुळे त्याची पार्श्वभूमी न जाणून घेता अध्यापन करणे हे फलद्रूप कसे होईल याची जाणीव शिक्षकाला असली पाहिजे. यासाठीच तर शिक्षक प्रशिक्षणात मानसशास्त्र या विषयाचा अंतर्भाव केलेला दिसतो. विद्यार्थी कोणत्या सामाजिक स्तरातून आलेला आहे याचा अभ्यास करूनच शिक्षकांनी अध्यापन पद्धती, शैक्षणिक साहित्य, अध्ययन अनुभूतीची निवड करणे अगत्याचे आहे.

शालेय स्तरावरील खालील बाबीतून विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता वाढविता येते -

१. शिक्षकाचे सखोल व अद्ययावत ज्ञान
२. प्रशिक्षणाची विकसित तंत्रे
३. शिक्षणपद्धतीतील लवचिकता
४. नवनवीन अध्यापन पद्धतींच्या वापरातील यश

विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता वाढविण्यासाठी व जोपासण्यासाठी प्रथम शिक्षकांनी हे जाणून घेतले पाहिजे की, मूलतः प्रत्येक विद्यार्थ्यात सर्जनशीलता ही कमी-अधिक प्रमाणात असते त्यामुळे विद्यार्थ्यांना सतत उत्तेजन दिले पाहिजे. विद्यार्थ्यात सर्जनशीलता जोपासण्यासाठी शिक्षकांनी पुढील बाबी लक्षात घेतल्या पाहिजेत.

१. सर्जनशील विद्यार्थ्यांशी शिक्षकांनी समायोजन साधून त्यांच्या कल्पनांचा आदर करावा,
२. त्यांना विरोध करू नये.
३. वर्गात शांतता प्रस्थापित करून विद्यार्थ्यांतील व्यक्तीभेद शिक्षकांनी लक्षात घ्यावा.
४. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिला चालना मिळेल यासाठी वर्गात विविध विषयावर चर्चा घडवून आणावी.
५. ज्ञान हे अपुरे असते ते सातत्याने वाढविले पाहिजे यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचे समाधान करावे.
६. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारचे अनुभव देण्यासाठी उपक्रम आखावेत, अनुभव घेण्याला मर्यादा घालू नयेत.
७. शिक्षकांनी कुट प्रश्न विद्यार्थ्यांना नेहमी विचारावेत व त्यांच्या बुद्धिमत्तेला खुराक पुरवावा.
८. विद्यार्थ्यांसाठी निरीक्षणाच्या संधी उपलब्ध कराव्यात कारण निरीक्षणाचा उपयोग सर्जनशीलतेसाठी चांगला होतो.
९. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या मौलिक कल्पनांचा गुणगौरव करून इतरांनीही सर्जनशील होण्यासाठी योग्य वातावरण निर्माण करावे.
१०. विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीला प्रोत्साहन मिळेल यासाठी शिक्षकांनी त्यांना स्वतंत्र अभ्यास करण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी.
११. विद्यार्थी मुक्तपणे विचार करावेत यासाठी त्यांच्यावर दडपण शिक्षकांनी आणू नये.
१२. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना निरनिराळ्या भूमिका करण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी.

निष्कर्ष :-

विद्यार्थी प्रयत्नवादी, कार्यप्रवण व ध्येयवादी कसे बनतील याकडे शिक्षकांनी लक्ष देणे गरजेचे आहे कारण यातूनच विद्यार्थ्यांना विधायक सवयी लागतात आणि सर्जनशीलतेचा विकास होण्यास मदत होते. शिक्षकांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत की विद्यार्थ्यांच्या अंगी सामूहिक जीवन जगण्याची कला निर्माण व्हावी, चिकाटी, संवेदन क्षमता असे गुण विकसित व्हावेत. अभ्यासक्रम लवचिक असेल तर विद्यार्थ्यांच्या अभिरुचीला वाव मिळेल. अभ्यासक्रमांची मांडणी जरी शिक्षक करत असले तरी तो निवडण्याचे स्वातंत्र्य मात्र विद्यार्थ्यांना असावे. काही विषयांच्या बाबतीत अभ्यासक्रम हा प्रगत ठेवावा मात्र त्याची सक्ती सर्व विद्यार्थ्यांना करू नये. बुद्धिमत्तेनुसार वर्गात गट करावेत व त्यानुसार अध्यापन करून त्यांना अभ्यास द्यावा. विद्यार्थ्यांच्या क्तीभेदाची दखल घेऊन त्यांच्या अभिरुचीनुसार विविध उपक्रम आखून विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेचा विकास करणे हे २१ व्या शतकातील शिक्षकापुढील महत्त्वपूर्ण बाब आहे.

संदर्भ सूची :-

- १.डॉ. सुरेश करंदीकर, 'शैक्षणिक मानसशास्त्र', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- २.वा.ना. दांडेकर, 'शैक्षणिक मानसशास्त्र', विद्या प्रकाशन, पुणे.
- ३.डॉ. ह.ना. जगताप, 'शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र', नूतन प्रकाशन, पुणे.
- ४.आ.पा. खरात, 'प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
- ५.शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय यथार्थदर्शन भाग -२, य.च.म.मु.वि. नाशिक.

